

سجل : ٩

جلد : ٢

پسالك

مدیریت: جمال سام

ناشری: تورکن پبلکی و سکی

آبدہ برجیقار

حزیران، ١٣٣٥

بوصاییدہ

محمد امین

عرفك تورکوسی

رضا توفیق

فلسفہ عمومیہ مدخل

لطیف

{ دارلفنون خارجندہ کی
علمی مؤسسہ

اوقتای قآن

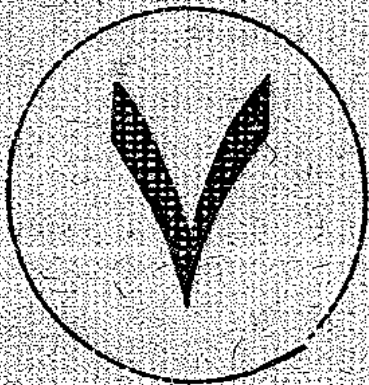
هندستاندہ تورکاک (رسولی)

احمد ذکی ولیدی

{ ابن خلدون نظرنده اسلام
حکومتلرینک استقبالی

علی مختار

بر معادله اقتصادیه

فیثائی: بش غروش

مطبعہ قاهرہ
استانبول

ابن خلدون نظرده اسلام حكومتلىك استقبالى

بوفيلسوفك حياتى آلتى يوزنجى سنه ولاديهسى مناسبتيله ، قريمده چيقان « ترجمان » غزتهسى « آلتى يوز سنهك بر ژوبيله » ديه مختصر انشر ايتدى . - نومرو ۲۷۵ - . احتمال كه محترم رفيقمزده نزه بومهم يىلى خاطر لاتماسه يدى در خاطره لايق اولان بوسنه دوريهده هيچ بر منى طرفدن بيلينمكسزىن كچوب كيده جكدى . بناء عليه ابتدا ترجمانه علم وتاريخ نامنه يك بويوك تشكر ايدىيور وكنديسنه اقتفا ايدرك ياقين وقتده دوشونولوبده يازيلمادن براقيلمىش اولان مقاله منى وجوده كتىرمكه قويولويورز .

ابن خلدون اسلام عالمده ظهور ايدىن حكمانك اك يوكسك بر صنفده موقع صاحبي اولديغى كى مورخلىمىز آراسندهده ابداع ايتدىكى فلسفه تاريخى ايله تفرد ايتمشدر . چونكه علوم عربيه ، حكميه ، فلسفيه اعتباريله اسلام مملكتنده كنديسندن داها عالم ذاتلكلكارى حاليده ، تاريخى اليوم اوروپاده معروف اولان معناسيله ميدانه چيقارمىش ، اوهام و خيالات تاثيرلرندن آزاده اولارق وقوعات وقانون طبيعت آراسندهكى مناسبتى كوسترمىش ، خلاصه اوروپانك بوكونكى دوشونجهسىنى آلتى عصر اول تاريخنه يازمىش بر آدم يتيشه مه مشدر .

ابن خلدونك تورك قوميله فكرى مناسبتى ساده عربلر حقنده يازوب نزه يالكىز دين نقطه نظرندن تماس ايدىن اثرلرينه منحصر ده كلدر .

كنديسنىك (عبراني ديوانه المبتدرا المجر) نامندهكى بويوك تاريخى توركلر حقنده برچوق معلوماتى احتوا ايدىر . ابن خلدون مذكور تاريخى يازديغى زمان تورك عالمده بويوك حائىلر ظهور ايدىيوردى . اون دور دنجى عصر ميلادى او اخرنده « تيمورلنك » ميدانه چيقارق تورك ايلينك هر طرفنده بويوك تحولات حصوله كتىردى . جنكيز نسلندن اولان خانلرى صيقيشدىردى . توقتامش و سلطان بايزيد ايله محاربىلىرى دوام ايتدى . كنديسىده بو حادثه لىر ائناسنده شامده بولوبارق

تيمورك ئالە دوشمىشىدى . اونك تورك قومىلە ايلك وحقيقى تىماسى بوصورتلە باشلادى وتارىخىندە بوخاطرانى تىبىت ايتدى . مرجانى ، مرادوساثر مؤرخلر تورك-تاتار تارىخىنە ، آلتون اوردو (دشت قىچاق) خانلىرىنە عائد اثرلرندە ابن خلدونك بو يازىلرندىن استفادە ايتدىلر . و « تىزىنقاوزىن » پك آز نىسخە نشر ايدىلن قىمتدار كىتابىندە آلتون اوردو تارىخى ايچىن عربى مأخذلىرى صاياركن بونك دە تورك وتاتارلرە عائد مباحثنى عىناً نقل ايتدى .

بو قىصە ايضاحاتدن صوكر ا ابن خلدونك اسلام حكومتلىرىنىڭ سىياسى حاللىرىلە علاقه دارمىكلرندىن بحث ايتىك ايسىتە يورز . بناءً عليه بو ذاتك تارىخ عمومى وفاسفە يە ايتىش اولدىغى خىدمتلىرى وتورك قومىك تارىخىنە عائد سوزلرنى موضوعىزە ادخال ايتىمە يە جىز . مقالەمىزك محتوياتى سادە بو مسلمان فىلسوفىك ممالك اسلامىيەنىڭ صلاح واستقبالى حقىندە سويلەمش اولدىغى سوزلر تىشكىل ايدە جىكدر . اسلام حكومتلىرى حقيقىتاً دوام ايدە بىلىلرلمى ؟ اونلر ك اصلاح وترقىسى قابىلى ؟ منقرض اولورلرسە ناسىل انقراض ايدە رلر ، ترقى ايدە رلرسە ناسىل ترقى ايدە رلر ؟ معلومدر كە بو خصوصە پك چوق فىكلر درمىيان اولونويور :

۱ — آوروپادە مشهور اولان برفىكلر واردر . اودە اسلام حكومتلىرىنىڭ (تە اوقراسى = روحانىلىك) اساسى اوزرىنە بنايدىلش اولماسى وبونك جمعيت ايچىن ترك ايدىلەمىز بر خاصە كىيى تاقى ايدىلە سىدر . اونلرە نظراً مسلمانلر ك تە اوقراسى دن آيرىلماسى ممكن دە كىلدر . بناءً عليه باشقا مملكتلر هر كون ترقى ايتدىكلرى حالدە اسلام مملكتلىرى بلاحرىكت قالغە مجبوردرلر . عطالت بونلر ك مؤيد بر صفتىدر . بوسىلە اونلر هر كون ترقى وتكامل ايتىمىكە اولان مملكتلر قارشىسىندە محو ومنقرض اولغە محكومدرلر .

۲ — أليوم مسلمانلر آراسىندە خلاص وصلاحي آنجاق آوروپا مدىنىتە التجادە بولان آداملر ك فىكلرى غلبە ايتدى . بناءً عليه مسلمانلر شىمدى كندى دىنلرىنىڭ محافظەسى آوروپا مدىنىتە تىبەاً حرىكت ايلە اولاجغە وآوروپا كىيى ترقى وتكامل ايتىمەنىڭ امكانى ايمان ايدىيورلر . روحانىلىكك اسلام حكومتلىرىنە ألزم بر صفت اولمايدىغى دە توركىيە وايراندە مشروطيت اعلان ايتىمىكە اثبات ايتدىلر . مسلمانلر ك

قسم اعظمی طرفدن ادعا یدیلن بوفکره آوروپانه بی طرف اولان برچوق ذوات، علی الخصوص اسلامی و اهل اسلامی ایجه تدقیق و تتبع ایدن عالملر اشتراک ایدیورلر .

۳ — بر قسم مسلمانلر خصوصیه مسلمانلرک روحانیلری اسلام مملکتلرینک استقبالی پارلاق اولاجغنی آنجاق کندیلرینک کوستردکلری محرکده یورومک شرطیه تصدیق ایدیورلر . اونلرک فکرلرنجه اسلام حکومتلری خلفای راشدین زماننده کی طرزاداری یه ارجاع ایدیلر و آوروپانک بعضی اصلاحاتی یالکیز زینت ایچین قبول اولونورسه بوتون اسلام حکومتلری مؤبد بر حیاته ناصردا ولور .

۴ — برده متقدمین اسلامییه نک فکرلری واردرکه بونلرک آراسنده اکه مهمنی ابن خلدونک مطالعاتی تشکیل ایلر . بونی بر آرز صوکره تدقیق ایده جکر . برنجی فکر ، مشهور و آوروپایه بر ایمان قدرتیله نفوذ ایتیش ایسه ده یزه ایچلرندن بعضی عالملرک اجتهاداتی عینی فکری تا اساسندن ییقمشدر . چونکه اسلام حکومتلری بیك اوچ یوز سنه لک حیاتلرینی روحانی بر دولت اولارق کچیرمه دیلر . طینی آوروپاده اولدینی کیبی بعضی دورلره ، استحاله لره اوغرا دیلر . زمان سعادتدن اول عربلر بر طاقم مستقل رئیس لر ایله مستقل قبیله لر صورتنده اداره ایدیله رک دوام ایدیورلردی . محمد علیه السلام اوقبیله لری برله شیردی . مسلمان عربلری ، یهودی ، مجوسی ، نصرانی عربلرله اتحاد ایتدیردی . حتی آخر عمرلرنده بو قبیله لره عرب اولمایان بعضی اجنبی ملتلری ده ضم ایدوب پک بویوک بر « عبادالله » جمعیتی میدانه کتیردی . متفرق قبیله لرک داخلی ایشلرینه اصلا مداخله ایتهدی . اونلری کنديسنه بیعت ایتیش اولان رئیس لرینه حواله ایتدی . یعنی بو مملکت بر طاقم (قبیله لر اجتماعی) یاخود اُسکی زمان تورکلرینک اصطلاحجه بر (ایل) دن [۱] عبارت ایدی . یوقسه بو شکل بارتولدک دیدیکی کیبی دینی بر شکل ده کلدی [۲] .

[۱] ایل ، آل کله لری اُسکی اورخون دیکیلی طاشلرنده قبائل مجتمعه معنا سننده استعمال ایدیلدیکی کورولشدر .

[۲] بارتولدک ۱۹۰۳ نجی سنه سی پترسبورغده نشر ایتدیکی (حکومت اسلامییه نک روحانی مفکوره سی) نامنده کی اثرینه باقیکر .

خلفاي راشدين زمانندە بو اصول لغز اولونوب قىيله لر رئيسى يرينه دينى ايشلرده اماملق ، دنيوى ايشلرده أميرك يپاجقى (خليفه لر) انتخاب اولوندىلر . مملكتە ويريلن (بيت الله) نامى بزه بونك سائقى واوزمانك محويت و تصوفى حقندە برچوق شيلرسويلر . اسلاميت بوندن صوكر ا اوروپانك ده وقتيله كچيرمش اولديغى بر (ته اقراسى) يه ، برروحانيتە داخل اولدى . ارادن سنه لر كچدى . سوريه يى ، يرانى ، روم ايللرينى فتح ايدەن مسلمانلر او يرلرده بولونان پادشاهلقلرى كورديلر . مملكتى دين نانه اداره ايدەن خليفه لردە قارشى اهامالى آراسندە ذاتاً ممنونيتسزلك ده چوغالمشدى . معاويه بوندن استفادە ايتدى . دنيا ايشلرينك خواجه سى ديمك اولان (سلطان) نامنى طاقيندى . متباقى روحانيت طرفدارلرى خلفاي راشدين نامنه ياخود على الاطلاق كندى اجتہادلرينه تبعاً برنجيلره قارشى محاربه اعلان ايتدىلر . بونلرك ايلرى كلنلرى خارجيلر ايله شيعيلر اولدى (۳) . بقيه لرى — بو كونكى مسقط اماملى كىي — حالادە موجوددر . بوصوكنجيلر ايكنىجى عصر هجرى اواسطندە بغداددە عباسيلرى ، دوردنچى عصرده فاطمىلرى آياقلاندىرديلر . امويلر بىتمك درجه سنه ياقلاشمشدى . قالانلرى ده أندلس طرفلرينه هجرت ايتدىلر . فقط حيات ، روحانيتە عودت اتمەدى . رئيسلر حكومتى كندى آللرينه آلديلر . مملكتك هم دينى ، هم دنيوى خصوصاتى آرزولرينه منحصر قالدى . بوصيرادە ايرانيلك ايله هيچ مناسبتلىر اولمايان شيعيلره ايرانيلرده قاريشارق ايشە برملت سوسى ويردىلر . عربلره قارشى حرب آچارق انتقام آلق عقيدەوى برشكل آلدى ذاتاً عباسيلرك امويلره غلبە سى ، شيعيلك طوغى آلندە كلن ايرانيلرك عربلره غلبە سى ديمك ايدى . بوصيرادە شيعيلرده قطعياً روحانيتى احيا آرزوسى يوقدى . اموى حكمدارلرينك اداره سى يرينه يرانك بوروقراسيسنى ، حكومت قرطاسيه سنى تأسيس ايتدىلر . عباسيلرك آلندە بولونان قوت ، توركلرك ، سلجوقيلرك ونهايت غزنوى و ايرانك آلبويه لرى آلنە انتقال ايتد كدن صوكر ا مملكتك اداره اامورندە اوكونه قادار برپارچه ايشە يارايان دين ايله دنيا ايشلرينك آراسندە كى صيقى رابطه ده كسيلدى . بونلر بشنچى عصر هجرىدە پادشاهلرك علويتى قاعدە سنى وضع ايتدىلر . ونهايت ۳۳۳ دە لافى عباسيه سلطانلره انتقال

ایتدی . اولجه ته او قراسی وقتندە (اطیعوالد ورسوله وارلورادر منکم) آتی اماملرک أئندە بر سلاح ایدی . شیمدی عینی شیئ سلطانلر بر سپریا پدیلر . «اولی الامر» دن مراد سلطانلر دیمکدر دیورلردی . بو صورتله دین و حکومت یکدیگرندن آریلیور ، مغالری آکلاشیلمش اولویوردی . فقط ۵۴۸ هجری عصر هجریده سلجوقیلردن سلطان محمود وفات ایتدیکی زمان ، خلیفه مقتضی دنیوی قوتی ده کندی ألنه آلدی . بوکا بر چوق مسلمانلر راضی اولمادیلر . چونکه اونلرک فکرنبجه (پیس اولان دنیوی سلطنتی) دین مبین ایله قاریشیدیر مق دوغرو ده کل ایدی . اونلره نظراً دین ایله دنیا بوتون بوتون یکدیگرندن آری شیلردن عبارت ایدی . سلطانلر موقعلرینی مصادره مقصدیه خلیفه ایله محاربه ایتدیلر . قطعی بر نتیجهیه منجر اولامایان جنکی شرقدن دوغان جنکیزک اوردوسی بیتیردی .

ذاتاً تورک و مونغوللرک اداره لرنده دین ایله مناسبتی اولان هیچ برشی یوقدی . جنکیزک دهاسی سایه سنده وجوده کتیریلن فوق العاده منتظم عسکری اداره ، ایرانک قرطاسیه اصولنی رفع ایتدی . بو صورتله تورک و مونغوللرک مملکت اداره سنده مشاهدە اولونان فوق العاده لکری اسلام حکومتلرینک ذهنیتنه یکی بر شکل داها الهام ایتمش اولویوردی . تورکلرده کی بونوع اداره یالکز جنکیزک کندی زمانه ده کل صوک زمانلره قادار اسلام مملکتلرنده ایشه یارادی . حتی تورکیه و ایران حکومتلرنده بو طرز اداره نک پک درین ایزلری ، اوزماندن قالما بر چوق اصطلاحلری بو گونه قادار یاشادی .

۶۵۹ تاریخنده قاهرده نسیبلرینی بغدادده بولونان عباسیلره قادار امتداد ایتدیرمکه موفق اولان بعضی ذوات دین ایله دنیایی یکدیگرینه قاریشیدیر ارق روحانیت اساسنه مستند بر دولت تشکیل ایتک آرزو سنده بولونمشلردی . فقط ۹۲۳ ده سلطان سلیم اونلری محو ایدرک خلافتی کندی ألنه آلدی و تورکیه ده بوندن صوکر ۱۹۰۸ انقلابنه قادار متموج بر استبداد حکمران اولدی .

بو خلافتک سلطنتله مزج ایدیلش بر شکلی ایدی . صوکر اتورکیه و ایرانده قریب

فاصله لرله تأسس ایدن مشروطیت اسلام اشکال اداریه سنی آلتی یه ابلاغ ایتدی. بوتون بونلر تاریخمزی اطرافلیجه مطالعه ایدن ذواته پک بارز بر حقیقت کییدر. بناء علیه تاریخه قارشى اسلام اداره سى روحانى در ديه ادعايه قابليشمق کندی جهالتنى اثبات ایچین اوغراشمقدن باشقا برشى اولماز .

سکونت ، حرکتسیرلک ... کبی اسنادلرینی ایسه اون اوچ عصرک کردباد شئونى صورتلرینه چارپمق ایچین کافیدر .

بناء علیه برنجی فکر نتیجه اعتباریله، بوکونکی آوروپا سیاستده طوتمش اولدینی موقعنی پک چابوق غائب ایتمهک مجبور اولاجق ، اساسسز برادعادر .

ایکنجی و اوچونجی ککروردن ده آیری آیری بحث ایتمک آرزوسنده ده کلز .

بزم ایچین لازم اولانی ابن خلدونک فکریدر. ابن خلدون یوقاریده دیدیکمز

وجهله دنیا ده بوتون وقوعاتک عمومی بر قانونه تابع اولدقلرینی و هربرینک

أسباب طبعیه سنی آراشدیریور . تاریخنک مقدمه سنده کوزهل بر اسلوب ایله

وحشت ، بدویت و مدنیت حاللری ناصل تدریجاً وجوده کلدیکنی ، ترقی و تکاملک نه کبی

مجرالر تعقیب ایتدیکنی و محرک مستقبلنی آ کلاتیور . مومی الهک فکرنجه

بالعموم حکومتلرک تابع اولدقلری قانونلر بردر . بوقانونلره تبعیت خصوصنده

مملکت صاحبلرینک مسلمان اولماسیله اولماماسی آراسنده هیچ برفرق یوقدر .

ابن خلدون کندی کتابنده اسلام عالملرینک عادتى وجهله آیت وحدیثلری

پک چوق استعمال ایتمه سنه رغماً دین ایله دنیایی یکدیگرندن پک کوزهل تفریق

ایتمشدر . هر محله هر شیئک أسبابنى بیان یده رک مطالعه سنی سویله یور . او ، علوم

وقفونى دنیوی و دینی قسملرینه تفریق ایتدیکی کبی انسانک حیاتنده ده بوایکی

فرقی پک آچیق لسانله اثبات ایدیور .

اونک فکرنجه :

مملکت أمرلرینی اداره ایتمک دنیوی برایش در . دین ایله آرارنده قطعياً

بر مناسبت یوقدر . بناء علیه دین ایله حکومتی تماماً آیری بررشی تلقی ایتهلی ؛

معاوییه نی ، امور حکومتی دین ایله قاریشدیران حضرت علی و اولادلری آلدن آلدینی

ایچین مصیب بر حرکتده بولوندى ديه تقدير ایتهلیدر . چونکه محمد علیه السلام

بیلە دنیا یە یا لکزدین ئوکرە تمک ایچین کلمشدی. او امور دنیویە پی عادی انسانلردن فضلە بیلیمه یوردی. حتی بو حقیقتی کندیسی (اتم اعلم بامور دنیا کم) دییه اعتراف ایدیوردی. بونک ایچین قرآن کریمک دنیوی احکامنی دینی تعایاتندن بوتون بوتون آیری طوتمق لازمدر. — ابن خلدون بو فکریله قرآن کریمی دنیوی احکامه موافق طرزده تعدیل ایتمهک جوازینه ذاهب اولما یومی ؟ — دین ایله دنیایی بر برینه قاریشدیرمق اُک بویوک خطادر. کرک باشقا مملکتلرک و کرکسه اسلام مملکتلرینک ترقیسی، صلاحی باشلرندە اداره امور ایددن ذواتک کندیلرینی عظیم بر قوت. امنیتلی بر کتله تلقی ایده بیلیمه لری، اتفاق واتحاد ایله ایش کورمه لری سایه سنده اولابیلیر. بو اتحادک ملی یا خود دینی حسیات اطرافنده تشکل ایتەسی درجه ثانیه ده بر مسئله در. دینی اولدیغی کیبی ملی حسلر سایه سنده ده تنظیم و تحکیم ایدیلش مملکتلر پک چوقدر. نیتە کیم اسلام حکومتی عربلرده ظهور ایددن دینی و ملی حسیاتک تنموی سایه سنده تعالی ایتدیکی کی حسیات مذکورەنک انحطاطی ایله ده منقرض اولمشدر. خلاصه مملکتک صلاحنده اُک مهم عامل، اداره اموره بولونان ذواتک تدبیرلری و اهلینک مطلق بر خوشنودیسی جلب ایده جک صورتده معاملاتک حسن جریانی اولویور. امویلر ظهور ایتدیکی زمان عربلر حضرت علی نک اداره اموره کی تدبیرلردن ممنون ده کل ایدیلر. اهلالی نک تمایلاتی، زمانک الجا آتی داها دورین اولان معاویه پی داها اول ایناظ ایتدیکی ایچین ظفری قازانیدردی. و مملکت منتظم بر محرک تکامل تعقیب ایده رک یوکسه لدی.

ابن خلدونک فکرینه نظراً مملکتلر طبقی آیری آیری شخصلر کیبدر؛ مملکتلر آراسنده جاری اولان مصالح اشخاص آراسنده جاری اولان مصالح عینیدر. اشخاص کنجلک، اختیارلق زمانلری کچیردکلری کیبی حکومتلرده بودورلری کچیریورلر. و هر شخص کی آزوق امرار حیات ایله دکن صوکره برکون تسلیم انفاس ایدیور، منقرض اولویورلر. بناء علیه اسلام حکومتلری ده بوقانونک مقدراتنه طبیعتیه محکومدرلر. اکر حکومتلر انقراضه یوزطوتارسه مدھش بر خسته لغه دوچار اولمش، امید تداویسی قالماش اشخاصده اولدیغی کیبی هیچ بر علاج، هیچ بر واسطه دن شنا او مولاماز.

ايشته ابن خلدونك مقدمه سنى اوقودقدن صوكرامومى اليهك كرك بالعموم ممالك وكر كسه ممالك اسلاميه واونلرك طرز تشكالى ، صلاح وترقىلىرى ، حيات ومماتلىرى حقندە بو فكرلىرىنى ايدىنىمك ممكەن اولويور . بونلرك اولكى نصفى دوعرو ايسەدە صوكنجىلىرى يعنى بوتون حڪومتلىرى نھايت بركون وفات ايتمكە مجبوردرلر ، دىيە دعوا ايدىلمەسى ألبتە دوعرو اولاماز .

حڪومتلىرىك ايجابات اعصارە موافق بر صورتدە اصلاح وتنظيمى ، ممكەن اولدىغى قاداراجتماعى قصورلردن اوزاقلاشدىر يلماسى تأمين ايدىلەجك اولورسە يك چوق حتى صوكى كلمەين سنەلرە قادار پايدار اولايىلەجكلرىنى ابن خلدوندن صوكرامكلن وقوعات تاريخيە اثبات ايتمشدر . بناءً عليه بزبن خلدونك بو فكرندن صرف نظر ايدەرك باشقا فكرلىرىنە نقل كلام ايدەجكز .

ابن خلدون طبيعتك عمومى قانونلىرىنە تبعيت خصوصندە اسلام حڪومتلىرى ايلە باشقا حڪومتلىرى آراسندە قطعياً برفرق كورمەيوردى ديمشك .

آوروپا عالملىرىنىڭ اسلام حڪومتلىرىنى باشقا حڪومتلىردن فرقى كورمەلىرىنە قارشى ابن خلدونك نە قادار زمان اول بويلە بر فكرە ذاهب اولماسى حقيقتاً نظر دقتى جلب ايدىيور . دنيادە ھر انسانك حياتى تكامل قانوننە تابعدر . تكامل كائناتك قانونيدر . مع مافىہ اوروپا علماسى بوقانونك فوق العادە عمومى اولدىغى بىلدكلرى حالە ينە اسلام مملكتلىرىنە تطبيق ايتمك ايشتە يورلر .

كوياباشقا مملكتلىرى وباشقا خلقلر ھركون طريق ترقى وتكاملدە يكي وسريع آدىملرايلە ايلريلەدكلرى حالە مسلمانلر ومسلمان حڪومتلىرى حالابوندن بيك اوچ يوزسنە مقدم بولوندىقلىرى موقعى محافظە ايلەيور ، بيك اوچ يوزسنەك مرورىنە رغماً روحانيتى حالا اوموزلرنندە طاشييورلر مش . ژاپونلرە ، ھنديلرە يكي بر حيات نسغى ويرەن آوروپا مدنيتى مسلمانلرلە تماس مديدىنە رغماً بر اثر حيات بيلە كوسترتە مە مش . آوروپا علماسى ممالك اسلاميەك استقبالى دوشونوركن آوروپا مدنيتنى قبول ايدوب ايدە مە يەجكلرىنى وايتدكلرى تقدير دە بومدينىدن مستفيد اولوب اولاماياجقلرىنى كسديرە مە يورلر . حتى آوروپادە مسلمانلرە مدنيت حاضرە يي قبول ايتەسى امكان خارجدە بولونان بر عنصر نظريە باقىلارق محولرى بيلە دوشونولمە مش دەكلدر .

ممالک اسلامیہ نیک عمومی تکامل قانونلرینە موافق اولارق دوام ایله دیکنی وقوانین مجبریه تبعاً متعدد صورت ادارەلر کچیردیکنی بالاده ذکر ایتشدک . بو خصوصده (بارتولد) ایله (نوولد) ک اثرلرندن داها مفصل معلومات ایدینمک ممکندر . اسلام حکومتلری آوروپا اصول ادارەسینی قبول ایتدکلری تقدیرده نیچینینە ترقی ایدمه سینلر ، یونان و ایران مدنیتی ملی روحلرندن علاوه ایتدکلری شیلرله تأبید ایتمش اولان مسلمانلر نیچین آوروپا مدنیتندن فیضیاب اولاماسینلر ؟ بونلر دوشونولمک ایستەین سؤاللردر . ابن خلدون دین و فرد آراسنده کی مناسبتی بوندن قاج عصر اول ایضاح ایتشدر . بر شرقلینک انسان اولمق اعتباریله بر آوروپا لیدن فرقی یوقدر . و بو هر کسک قلبنده توضیح ایتمه سی لازم کلن یک مهم بر مسئله در . ابن خلدونک بو فکرلرینی متوفی مفتی عبدالله ایله بو کونکی عالمز موسی افندی بیکه یه فیه یک چوق دفعه لر خاطر لایتمشدم .

آلدیغم جوابلردن سیاسی قسملرینی شو صورتله خلاصه ایدمه بیلیرم : حضرت عمر زماننده کی صورت ادارەیی اعاده ، دین ایله حکومتی ، شریعتی ، بودجه یی وسائر کافه مصالحی بو کونکی معیشتە تطبیق . موسی افندی بر قانون وضع اولونا جغی زمان شریعت کتابلرندن زیاده آوروپا قانونلرینە مراجعت ایدیلە سنه بیله تأسف ایدیور . بونلر بیک اوچ یوز سنه کری یه کیتمک ، تجربه و بو کونکی حیاتک دوغوردینی قانونلریرینە اُسکی بر جمعیتک روحندن صیزان شیلری قبول ایتمک ایستە یورلر . حتی موسی افندی (ایل) غزته سنک ایلاک صاییسنده « شریعت اسلامیہ بنم نظرم » دییه نشر ایتدیکی بر مقاله ده ایکنجی و اوچونجی عصر هجریلرده تنظیم ایدیلن دینی قانونلرله (حقوق غربیه) یی مقایسه و محجوب ایتمه کة قالدیشیور ، و بونلرک تطبیقی ممالک اسلامیہ یه حیات نفخ ایدەن بر حرکت اولاجغنی علاوه ایدیور . موسی افندی بو مدعاسنی اثبات ایچین قواعد فقهیه و باشقا اسملرده رساله لرده نشر ایتدی . حالبوکه اُکین اُکمک ، قانال آچق کبی صرف مساعی و تجربه لرک تولید ایدەجکی شیلری ده آیات و احادیثک کلماتی آراسنده آرامانک نتایجنی تاریخ و بر آز یوقاریده اسمنی و فکرینی سویله دیکمز ابن خلدون بزه یک واضح کوسترمشدر . بو کونده مصالح معیشتدن برایش

ظهور ايدەرسە سەئادەت نەكىي اؤامركلىش ياخود كلەجك دىيە بىكلەمك عبئدر .
بوكا بىئادەركە دىنى اؤاساسلارە بىئادەيلەن حكومتلر صوكنىجى عصرلردە بىئارار ،
خوقنىد ، خىوۋە خانلىقلارنى خراب ايتىمكىن باشقا بر منفعت تواید ايتەدى .
حالبوكە بىئارارلىك روىشلارە باربار باغىرارق تسبیح چكوب كزەن شاه مرادخانلرى
واردى . اورادە نمازنى ترك ايتىش اداملك داراغاچندە صاللاندىقلىرى كررولمەش
بر شى دەكلدى .

اصل اسلام مملەكتلرندە ايسە مثلاً عربستان وعراقده دىنى بر حكومتك تنظيم
ايدىلەسى خاطرە بىلە كەلمەشدى . امام غزالى كىيىلرك افكارى صرف نظرياتدن عبارت
قالىردى . موسى افنديلرك دە « آوروپا قوانىنى محجوب ايدەجك اولان احكام
شرعىە ايلە » مملەكت تنظيمى فكرلرى سادە اوقونمق ايچىن صرف ايدىلەجك
ساعتلرك غىب ايدىلەسنە يارايلاق وطىيەتيلە اويلە اولاجقندر . دىن هر كسك وجدانە عاقل
برشىدر . روحانى مدنيت مادى مدنيت ايلە برابر جريان ايدەبىلىر . ذاتاً دىنلرك دە
تعقيب ايتدىكى محرك تكامل بونى اثبات ايتىزمى ؟ آلتە حضرت محمدك ابعث
ايدىلدىكى ملت حضرت عيساك ايظاظە چاليشدىنى خلقدن داها منور ، داها شرفلى
ايدى . عكسى دە دوغرو اولابىلىر . مدنيت تردى يە اوغراسە دىن دە سقوط
ايدەر . موسى ومفتى عبداله افنديلر ، دىن منقرض اولدىغى ايچىن مملەكت دخى
منقرض اولدى دىيورلر . دوغرو فقط تقديم تأخير وار . اهل اسلامى بىك تورلو
سىياسى طالعزلكلر ، قحط وغلالر استقبال ايتدىكى كىي آرارندە حىل و دسايس دە
فوق العادە ترايد ايدەرك طريق ترقيده سقوطه اوغراتدى . بوسبدندركە مادى
مدنيتە كى وضعك برانعكاسى دىمك اولان دىن خراب اولدى . بزم هر خطوۋە ترقيمر
دىنك بر لحظة تعاليسى در . دىمك ايسە يورم كە اسلام مملەكتلرينك مدنيتە انحطاطى
هېچ دە دىن اسلامك انقراضه يوزطوئماسدن ناشى دەكلدر . دىن اسلام اصلاح
ايدىلسە بىلە مسلمان مملەكتلرى بو حالت روحىە سىلە ترقى و تعالى ايدەمزلر .
وهايىلرك دىنى اصلاح ايدوب مملەكت تنظيم ايتىمك خصوصندە سبقت ايدەن سعى
وغىرتلرينك هېچ بر مثبت نتيجه ويرمەمەسى بو حقيقتى پك اعلى اثبات ايتدى .
انسانلرك ترقى ياخود تدنىلرى خصوصندە اؤبويوك تەمتى دىنە اسناد ايتىمك نظرىەسى

ایسه چوقدن ردایدیلدی. بو خصوصده بویوک برعالمک افکارینی کچن سنه « وقت » غزته سنک ۱۲۵۰ نجی نومروسنده درج ایتمش ایدم. اسلام مملکتلری ایسترسه مشروطیت، ایسترسه جمهوریت، و ایسترسه استبدادله اداره ایدیلسین. بزبونی بکله مه یورز. فقط مکمل هوا کیلر من، فابریقالریمز، ده میریوللریمز، واپورلریمز، بانقالریمز بولونسون. محتشم جامعلر، دینی و ملی بایراملر، ادبیات یوکسه اسین، ایشته بزبونی بکله یورز. چیرپیان قوللر من بزه کوکلردن الهام ایده جک بر دین ده کل، علم آرایور. براوروج مسئله سیله بر بانقا اصول محاسبه سی قاریشدریلدیغی زمان فلاکته دوغرو قوشولدیغنه ده ایمان ایدیلک لازمدر. ایشته جمال افغانی، مفتی عبدالله، موسی افندی، محمود اسعد افندی کیی بویوک عالملر منک صرطان و مرقعلرندن بکله نن شیر : دینی صفوت و علویت ابتدائیه سنه ارجاع ایتک، قرآن کریمی مسلمانلره قابل استفاده برحاله قویارق دینی بر کتاب یامق، احادیث شریفه یی طویلا یوب دوغروسندن یالاتی تفریق ایتک، دینی آیینلر منی تزید و توسیع یدهرک چوغالمق، پیغمبر من علیه السلام و اصحابنک کالاتی شهر و مسلمانلرده تشدد افکاره مانع اولمق.

بو هیچ یورونمه مش، متروک و مقدس بر یولدر. موسی افندیلر یارینک نسلی ایچین ساده ایلک ایزی آچاقسلردر. حضرت عیسی نک رفی، قرائت و تجوید قرآن، اوزون کونلرده اوروج، ادبیات عربیه، حضر، مهدی مسئله لری موسی افدینک بو خصوصده کمال موفقیتله حاضر لاشمش برر آدمیدر. بز کندیسندن عملی شیر بکله یورز. بزه عقوبات مسئله لری اصلاحه اوغراشمق فائده سنر و عملیات دائره سنه کیره میه جک اولان برایش ایله اشتغال کیی کوزو کو یور. اسکی فقهک معاملات، عقوبات قسملرینی عدلیه نظارتنک مفکره سنه براقمق وقتی ده کچدیکنی ظن ایدیورز. بناءً علیه موسی افندیلرک « مملکتک امور مصالحی خصوصنده اسلام حکومتلری غربی آوروپانک قوانینی آلدیلرده ممالک اسلامیه یی برباد ایتدیلر! » دییه فریاد ایتهلرینی حقلی کورمه یور؛ و کندیلرینه آتی یوز سنه اول ابن خلدونک سوزلرینی خاطر لایتمق ایسته یورز.